

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Reflection of Atābak Abu Bakr Sa'd Zangi's Khish-kari (Functions) in Sa'di's Thought and Works

Sasan Tahmasbi¹ | Mahmoodreza Koohkan²

1. Assistant professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran E-mail: Sasantahmasbi@pnu.ac.ir

2. Assistant professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: mrkoohkan@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 2025 January 11
Received in revised form 2025
February 23
Accepted 2025 August 9
Published online 2025
December 22

Keywords:
Khish-kari,
Mongols,
Sa`di,
Abu Bakr Sa`d Zangi,
Fārs.

ABSTRACT

Purpose: The main purpose of this paper is to examine and explain the relationship between "Khish-kari" or function and the performance of Atābak Abu Bakr b. Sa`d Zangi's thought and works, and it answers this fundamental question: To what extent did Sa`di pay attention to the specific tasks of Atābak Abu Bakr in Fārs in order to provide an appropriate solution to overcome the chaotic conditions of society?.

Method and Research: the research method of this article is Descriptive-analytical.

Findings and Conclusions: The findings of the paper show that Sa`di's concern at this stage of Iran's history is the discovery of disorder and disintegration of existing structures in the society, a significant part of which is the result of the ignorance and indifference of the Mongol rulers towards the "Khish-kari's" system. Therefore, Sa`di tries to motivate the rulers to comply with the principle of "Khish-kari" with recommendations and advices and by presenting successful examples of obedience. It seems that the desired pattern of Sa`di is the society and government of Fārs under the rule of Abu Bakr Sa`d Zangi, which is reflected in his works and describes and praises it.

Cite this article: Tahmasbi, Sasan., Koohkan, Mahmoodreza. (2025). The Reflection of Atābak Abu Bakr Sa`d Zangi's Khish-karis (Functions) in Sa`di's Thought and Works . *Journal of Iranian Studies*, 24 (48), 291-313. <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24659.2689>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.24659.2689>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The Mongols began their invasion of the territory of the Khwārazm-Shāh in the 7th century AH, and their initial attacks, accompanied by widespread destruction and massacres, led to the destruction of social structures. Meanwhile, the role of elites such as Sa`di in criticizing the current situation and providing practical solutions to overcome it is significant. Sa`di, who spent his adolescence in the midst of the Mongol invasion, went to Baghdād, studied at the Nizāmiyah School, and for forty years traveled the East and West of the world, from India and Turkistan to Syria, Asia Minor, and North Africa. He witnessed the devastating invasion of the Mongols, was caught up in the Crusades, and experienced the security and prosperity of the era of Atābak Abu Bakr in Fārs and the turmoil after his death (Sami, 1984: 204). Sa`di came to Shiraz during the reign of Atābak Abu Bakr, arranged the Bustan in 655 AH, and composed the Golistan the following year. He gained great status with Atābak Abu Bakr and his son Sa`d, and advised the nobles and princes of Fārs, the Mongol khāns, and their ministers (Forooghi, 1362: twelve to eighteen). Suffering from the chaos of the current situation, he sought to restore order and discipline, the foundations of which stemmed from the idea of Iran-Shahri. Therefore, he expressed the duties of the king and the people towards each other in the form of various anecdotes, called on the king to administer justice, establish security, supervise officials, and create prosperity, and called on the people to be loyal, obedient, and disciplined.

The main goal of this research is to examine and explain the relationship between "Khish-kari" and the performance of Atābak Abu Bakr in Sa`di's thought and works, and it answers this fundamental question: To what extent did Sa`di pay attention to the specific tasks of Atābak Abu Bakr in Fārs in order to provide an appropriate solution to overcome the chaotic conditions of society?

Methodology

This paper aims to analyze and explain the concept of "Khish-kari" or functions in the books Golistan and Bustan, using a descriptive-analytical method and relying on library studies, and to analyze and explain Sa`di's desire and interest in relation to the desired pattern of rule that is based on the foundation of Iran-Shahri political thought and is manifested in the personality of Atābak Abu Bakr.

Discussion

In Mazdaist ontology, the creation of Ormazd has complete order and stability, and disorder and chaos are in conflict with the organized creation of Ormazd (Rezaeirad, 2010: 100). This is realized in light of the law of "Asha" (Arta), which instills the existence of a sacred cosmic order in the entire universe. According to Ashe's law, everyone must engage in their own "Khish-kari", and "Khish-kari" is a duty that everyone is responsible for performing according to their upbringing, individual talent, and social capabilities, and they must strive to perform it well. Therefore, it is obligatory upon every individual to behave responsibly in performing his duty.

In the 7th century AH, the Mongols invaded Iran and caused widespread destruction. Population decline, the destruction of the labor force and specialists, the collapse of the agricultural economy and the reduction of cultivated land, the dominance of the military, and the decline of urban and rural life were direct results of the Mongol invasion of Iran. The Mongol nomads, by expanding nomadism and tax extortion, put additional pressure on the people who had survived their swords. These conditions continued until the end of the 7th century and the beginning of Ghāzān Khān's reforms (Petroshevski, 1366: 5/455-457). Thus, Sa`di considered the solution to overcome this crisis to be establishing order in society, and he understood well that, apart from the Mongol invasion, many of society's problems stemmed

from the failure to entrust the country's affairs, positions, and affairs to competent and capable individuals. Therefore, Sa`di, who saw the principle of "Khish-kari" in the organization of social affairs as being unworkable in such circumstances, pointed out the functions and duties of the ruler and called on the Mongol rulers and other rulers to observe them. Choosing competent officials and supervising them; associating with the wise and avoiding the lowly; being wise and managing affairs; maintaining authority and establishing security; being just and fair; being religious and helping the religious are among the duties and functions that Sa`di reminds the ruler of and calls upon him to observe.

Conclusion

It seems that Sa`di wants an ideal kingship who, through his "Khish-kari", would regulate all the affairs of society. In fact, Sa`di envisioned a kind of ideal city under the rule of an ideal kingship, and the society and desired model of rule that Sa`di envisioned at that time was Shiraz and Fārs in general, which, thanks to the wisdom of the Solghori Atābaks, especially Atābak Abu Bakr b. Sa`d, had been able to remain safe from the Mongol invasion. The security and tranquility that was created in Fārs in light of Atābak Abu Bakr's actions caused his "Khish-kari" to be widely reflected in Sa`di 's works and to be introduced as a perfect sample of Shahriari. In fact, on the one hand, Sa`di recounts the harms of governance in the crisis-ridden society of his time, and on the other hand, he suggests the rule of Atābak Abu Bakr as a desirable model.

بازتاب خویش کاری‌های اتابک ابوبکر بن سعد زنگی در اندیشه و آثار سعدی

ساسان پهماسبی^۱ | محمودرضا کوه‌کن^۲۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران. رایانامه: Sasantahmasbi@pnu.ac.ir۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران. رایانامه: mrkoohkan@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/ هدف: هدف اصلی این پژوهش بررسی و تبیین ارتباط خویش کاری با عملکرد اتابک ابوبکر در اندیشه و آثار سعدی است و به این پرسش بنیادی پاسخ می‌دهد: سعدی برای ارائه راهکار مناسب به منظور برون‌رفت از شرایط نابسامان جامعه، تا چه میزان به کارویژه‌های اتابک ابوبکر در فارس توجه داشت؟
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲	روش/ رویکرد: این پژوهش بر آن است که به روش توصیفی - تحلیلی و با اتکا به مطالعات کتابخانه‌ای، به تحلیل و تبیین مفهوم خویش کاری در کتاب‌های گلستان و بوستان پرداخته و خواست و علاقه سعدی را در ارتباط با الگوی مطلوب فرمانروایی که مبتنی بر بنیان اندیشه سیاسی ایران شهری است و در شخصیت اتابک ابوبکر متجلی می‌بیند، تحلیل و تبیین کند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵	یافته‌ها/ نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دغدغه سعدی پیدایش بی‌نظمی و ازهم‌گسیختگی ساختارهای موجود در جامعه است که بخش قابل توجهی از آن در نتیجه ناآگاهی و بی‌توجهی حکام و کارگزاران مغول نسبت به نظام خویش کاری، به وجود آمده بود. بنابراین، سعدی تلاش می‌کند با توصیه‌ها و اندرزها و ارائه نمونه‌های موفق فرمانروایی، حکومت‌گران را به رعایت اصل خویش کاری برانگیزد. به نظر می‌رسد که الگوی مطلوب مورد نظر سعدی، جامعه و حکومت ایالت فارس تحت حاکمیت اتابک ابوبکر است که در آثار سعدی بازتاب یافته و توصیف و تمجید شده است.
کلیدواژه‌ها: خویش کاری مغولان سعدی اتابک ابوبکر بن سعد زنگی فارس	

استناد: پهماسبی، ساسان؛ کوه‌کن، محمودرضا (۱۴۰۴). بازتاب خویش کاری‌های اتابک ابوبکر بن سعد زنگی در اندیشه و آثار سعدی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۴ (۴۸)، ۲۹۱-۳۱۳.

<http://doi.org/10.221103/jis.2025.24659.2689>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

مغولان در قرن هفتم هجری، یورش خود را به قلمرو خوارزمشاه آغاز کردند و حملات اولیه آن‌ها که با ویرانی و کشتارهای وسیع همراه بود، به نابودی ساختارهای جامعه منجر شد. در این میان، نقش نخبگانی از قبیل سعدی در انتقاد از وضع موجود و ارائه راه‌کارهای عملی برای برون‌رفت از آن قابل توجه است. سعدی که در بحبوحه یورش مغولان، دوران نوجوانی‌اش را سپری می‌کرد، به بغداد رفت، در مدرسه نظامیه تحصیل کرد و به مدت چهل سال، شرق و غرب عالم از هند و ترکستان تا سوریه و آسیای صغیر و شمال آفریقا را پیمود. بنابراین، در طول عمر حدوداً هشتاد ساله خود، فراز و فرودهای بسیاری را پشت‌سر گذاشت، تهاجم ویرانگر مغولان را به چشم دید، در جنگ‌های صلیبی گرفتار شد و امنیت و رفاه دوران اتابک ابوبکر در فارس و آشوب‌های پس از مرگ وی را تجربه کرد (سامی، ۱۳۶۳: ۲۰۴).

سعدی در زمان اتابک ابوبکر، به شیراز آمد، در سال ۶۵۵ هجری بوستان را به نظم درآورد و سال بعد، گلستان را تصنیف کرد. وی که نزد اتابک ابوبکر و پسرش سعد، منزلتی بسیار یافت، بزرگان و امرای فارس، خوانین مغول و وزرای آنان را پند و اندرز می‌داد و در حقیقت‌گویی و انتقاد از مغولان و عمالشان شهامت بی‌نظیری داشت (فروغی، ۱۳۶۲: دوازده تا هجده). وی که از آشفتگی وضع موجود رنج می‌برد، به دنبال اعاده نظم و انضباطی بود که بن‌مایه‌های آن از اندیشه ایران شهری نشأت می‌گرفت. بنابراین، وظایف پادشاه و مردم نسبت به یکدیگر را در قالب حکایات مختلف بیان می‌کرد، پادشاه را به دادگری، برقراری امنیت، نظارت بر کارگزاران و ایجاد رفاه فرامی‌خواند و مردم را به وفاداری، اطاعت و انتظام دعوت می‌نمود. به قول هانری ماسه، سعدی اخلاق را تعلیم می‌دهد؛ اخلاقی که بیشتر جنبه عملی دارد و سعدی می‌کوشد در اشعار خود، آداب و قواعد شایسته‌تری را پیشنهاد نماید (ماسه، ۱۳۶۹: ۱۶۷-۱۶۸).

هدف اصلی این پژوهش بررسی و تبیین ارتباط خویش‌کاری با عملکرد اتابک ابوبکر در اندیشه و آثار سعدی است و به این پرسش بنیادی پاسخ می‌دهد: سعدی برای ارائه راهکار مناسب به منظور برون‌رفت از شرایط نابسامان جامعه، تا چه میزان به کارویژه‌های اتابک ابوبکر در فارس توجه داشت؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهش در اندیشه و آثار سعدی به لحاظ ادبی، سیاسی و اجتماعی از سابقه دیرینه‌ای برخوردار بوده و تاکنون تحقیقات متعددی در این مورد انجام شده است. هانری ماسه (۱۳۶۹) به تجزیه و تحلیل افکار و اندیشه‌های سعدی پرداخته است و علی سامی (۱۳۶۳) آراء و نظرات اندیشمندان متعدد در این مورد را گردآوری کرده است. برخی پژوهشگران نیز به طور مشخص به مباحثی چون سیاست و ملک‌داری از نظرگاه سعدی پرداخته‌اند. محتشم محمدی و شهلا آموزگار (۱۳۹۳) تلاش کرده‌اند شیوه‌های حکمرانی و کشورداری را از نگاه سعدی توضیح دهند. عبدالرسول خیراندیش (۱۳۸۰) به اوضاع سیاسی و اجتماعی فارس در روزگار فرمانروایی سلغریان و جایگاه سعدی در این

دوران می‌پردازد. عطاءالله افتخاری و نجمه بخشی (۱۳۹۰) به وظایفی که حاکمان و مردم در جامعه نسبت به یکدیگر بر عهده دارند، پرداخته‌اند.

این پژوهش با رویکردی متفاوت و بدیع، به تحلیل و تبیین مفهوم خویش‌کاری در اندیشه و آثار سعدی که خارج از حوزه قدرت مغولان، در فارس تحت حاکمیت اتابکان می‌زیست، می‌پردازد تا دغدغه‌های وی برای بهبود اوضاع کشور و برقراری نظم در جامعه را توضیح دهد. همچنین می‌کوشد نقش و جایگاه خویش‌کاری‌های اتابک ابوبکر در راستای ایجاد جامعه‌ای سامان‌یافته، از نگاه سعدی را تحلیل کند.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش بر آن است که به روش توصیفی - تحلیلی و با اتکا به مطالعات کتابخانه‌ای، به مطالعه مفهوم خویش‌کاری در کتاب‌های گلستان و بوستان پرداخته و خواست و علاقه سعدی را در ارتباط با الگوی مطلوب فرمانروایی که مبتنی بر بنیان اندیشه سیاسی ایران شهری است و در شخصیت اتابک ابوبکر متجلی می‌بیند، تحلیل و تبیین کند.

۱-۴. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دغدغه سعدی پیدایش بی‌نظمی و ازهم‌گسیختگی ساختارهای موجود در جامعه است که بخش قابل توجهی از آن در نتیجه ناآگاهی و بی‌توجهی حکام و کارگزاران مغول نسبت به نظام خویش‌کاری، به وجود آمده بود. بنابراین، سعدی تلاش می‌کند با توصیه‌ها و اندرزها و ارائه نمونه‌های موفق فرمانروایی، حکومت‌گران را به رعایت اصل خویش‌کاری برانگیزد. به نظر می‌رسد که الگوی مطلوب مورد نظر سعدی، جامعه و حکومت ایالت فارس تحت حاکمیت اتابک ابوبکر است که در آثار سعدی بازتاب یافته و توصیف و تمجید شده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. آشه، فره و خویش‌کاری در اندیشه ایران شهری

در هستی‌شناسی مزدایی، آفرینش اورمزدی از نظم و ثبات کامل برخوردار بوده و بی‌نظمی و آشفتگی با آفرینش سامانمند اورمزدی در تضاد است (رضایی‌راد، ۱۳۸۹: ۱۰۰). این امر در پرتو قانون «آشه» (ارته) که وجود یک نظم مقدس کیهانی را بر کل هستی القا می‌کند، تحقق می‌یابد و در تقابل با «دروج» که مظهر ویرانی و تباهی بود، قرار دارد. آشه بر نظم، راستی، دادگری، خویش‌کاری و پیروی از نظام مزدایی دلالت دارد؛ درحالی‌که دروج مظهر ویرانی، بی‌نظمی و آشوب است. بر طبق آموزه‌های مزدایی، رهروان آشه به رستگاری و بهروزی می‌رسند و رنج و زیان دیرپای نصیب فریفتگان دروج می‌شود (گهان: هات ۳۰، ب ۱۱).

براساس قانون آشه، همه باید به خویش‌کاری مشخص‌شده خود پردازند. خویش‌کاری وظیفه‌ای است که هرکس به فراخور تربیت و استعداد فردی و قابلیت‌های اجتماعی‌اش، انجام آن را برعهده دارد و باید در راستای حسن انجام آن بکوشد. از این رو، بر هر فردی واجب است که در انجام وظیفه خود، مسئولانه رفتار کند (دینکرت پنجم: کرده ۱۲۲). در واقع، این ساختار به افراد امکان می‌داد تا شایستگی‌ها و توانمندی‌های خود را با بیشترین سودرسانی

به‌کارگیرند. ثعالبی با اشاره به رده‌بندی مردم توسط جمشید، می‌نویسد: «آنگاه فرمان داد که هر رده‌ای به کار بایسته خویش پردازد و از مرز و اندازه خود درنگذرد» (ثعالبی، ۱۳۷۲: ۴۴-۴۵). مطابق این پیش، برعهده گرفتن چند کار موجب ضایع شدن آن‌ها می‌شود و «کسی که کاری را نداند و به انجام آن دست زند، ممکن است که آن کار تباه شود یا ناکرده برجای ماند...» (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۴۹). بنابراین، پرداختن به کار غیرتخصصی موجب رواج همه‌کاری، دروغ و تباهی می‌شود و پادافراه به همراه خواهد داشت.

خویش‌کاری با «فره» (خورنه، خوره، فر) که یکی از مهم‌ترین ارکان اندیشه سیاسی ایران‌شهری است، پیوند دارد. فره را موهبت یا نیروی ایزدی دانسته‌اند که از جانب خداوند به فرد برگزیده اعطا می‌شود تا در پرتو آن، پیروز، شکست‌ناپذیر و شکوهمند گردد (کومن، ۱۳۸۰: ۱۰۱). هارولد بیلی به رابطه فره با خویش‌کاری می‌پردازد و معتقد است که معنی این واژه «سعادت»، «هستی نیک»، یا «رفاه» بوده است (Bailey, 1948: 36). در بندهش نیز آمده است: «فره در تن آفریده شد، تا خویش‌کاری بیافریند و تن به خویش‌کاری آفریده شد...» (فرنخ دادگی، ۱۳۶۹: ۸۱). در کتاب مینوی خرد، خویش‌کاری طبقات تشریح و بر رعایت آن تأکید شده است (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۴۸). دینکرت نیز بر خویش‌کاری پادشاهان با عبارت: «شهریاران، بیش از هر چیز با ساماندهی، (رواج) نظم و ترتیب و روش درست شهرباری بر کیهان» تأکید می‌کند (دینکرت سوم: کرده ۵۴).

براساس متون مختلف، انواع فره از جمله فره ایرانی، فره کیانی، فره دینی و غیره را می‌توان بازشناخت. به تعبیری دیگر، همه آفرینش‌های اهورایی از فره بهره‌مندند (یشت ۱۸ و ۱۹). فره کیانی متعلق به پادشاهان است و آن‌ها را از شوکت، هیبت و اقتدار در حاکمیت سیاسی برخوردار می‌ساخت. فرمانروایی بر مبنای قانون اشته و عمل به خویش‌کاری، موجب پایداری و تقویت فره کیانی و رستگاری پادشاه می‌شود؛ در غیر این صورت، فره از او گسسته و مشروعیتش را از دست می‌دهد. بنابراین، شاه به عنوان کارگزار اهورامزدا بر روی زمین وظیفه داشت نظم زمینی را با الگوی کیهانی انطباق داده و دادگستری کند. پیداست که فره، خویش‌کاری و اشته با هم پیوند دارند و لازم و ملزوم یکدیگر محسوب می‌شوند (مجتبایی، ۱۳۹۹: ۱۱۵).

۲-۲. بازتاب گفتمان خویش‌کاری در متون تاریخی و ادبی پیش از عصر سعدی

با بررسی و مطالعه تاریخ ایران در سده‌های نخستین اسلامی، مشخص می‌شود که گرچه با ورود اعراب، وحدت سیاسی و اجتماعی جامعه ایرانی از بین رفت، ولی دستگاه فکری ایرانی به دلیل دیرینگی و انسجام نظری خود، تداوم یافته و به بازتولید خود پرداخت. جواد طباطبایی می‌نویسد: «اندیشه ایرانی‌شهری، به طور عمده در شعر، ادب و عرفان ایرانی تجدید شد و همه عناصر وحدت‌بخش اندیشه ایرانی‌شهری به قلمرو شعر، ادب و عرفان انتقال پیدا کرد» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۲۰۵). از این رو، گفتمان خویش‌کاری نیز در متون مختلف دوره اسلامی بازتاب یافت و در این روند، نقش کسانی نظیر فردوسی، نظام‌الملک، نظامی و... حائز اهمیت بسیار هست. فردوسی عوامل نابودی دولت‌ها را سه چیز می‌داند:

سر تخت شاهان بیچجد سه کار*نخستین ز بیدادگر شهریار

دگر آن‌که بی‌سود را برکشد*ز مرد هنرمند سر درکشد

سوم آن‌که با گنج خویشی کند* بکوشد به دینار بیشی کند

(فردوسی، ۱۳۷۴: ۵/ ۱۵۱۱).

بیدادگری شهریار، بی‌توجهی به خویش‌کاری کارگزاران، مال‌اندوزی و طمع‌ورزی؛ سه شاخص عمده زوال حکومت‌ها ذکر شده است. فردوسی در بیت دوم، بر بی‌توجهی به متخصصان و کاردانا و برکشیدن ناهلان و سفلگان خرده می‌گیرد و آن را یکی از عوامل سقوط دولت‌ها برمی‌شمارد. نظام‌الملک نیز بر حفظ سلسله‌مراتب اجتماعی و رعایت اهلیت و کفایت افراد در واگذاری مشاغل و پرهیز از همه‌کاری تأکید می‌ورزد و از این‌که مردان شایسته و معتمد از کارها محروم شده‌اند و کارها به دست ناهل افتاده است، گلایه می‌کند (نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۱۴). نظامی گنجوی نیز از خرابی اوضاع زمانه خود که در نتیجه بی‌توجهی شهریاران و کارگزاران نسبت به اصل خویش‌کاری حاصل شده است، سخن می‌گوید:

خرابی درآمد به هر پیشه‌ای* بتر زین کجا باشد اندیشه‌ای؟
 که پیشه‌ور از پیشه بگریختست* به کار دگر کس درآویختست
 بیابانیان پهلوانی کنند* ملک‌زادگان دشتبانی کنند
 کشاورز شغل سپه، ساز کرد* سپاهی، کشاورزی آغاز کرد
 جهان را نماند عمارت بسی* چو از شغل خود بگذرد هر کسی

(نظامی، ۱۳۹۵: ۶۵۵).

بدین ترتیب، مشخص می‌شود که اندیشه‌ورزان ایرانی همواره نسبت به مسئله خویش‌کاری، شایسته‌سالاری و انتظام امور جامعه حساسیت داشتند و به طرق مختلف کوشیدند این امر را به حکام و کارگزاران یادآور شوند.

۲-۳. نابسامانی‌های عصر سعدی

سعدی در سده هفتم هجری می‌زیست. تولد او را بین سال‌های ۶۰۶ تا ۶۱۵ هـ دانسته‌اند و زمان مرگ او را بین سال‌های ۶۹۱ تا ۶۹۵ هـ بیان کرده‌اند (سامی، ۱۳۶۳: ۲۰۳-۲۰۴). در این دوره، مغولان به ایران زمین تاختند و خرابی‌های گسترده‌ای به بار آوردند. ایلغار مغول چنان ویرانگر بود که متون تاریخ‌نگاری، ادبی و غیره به اتفاق از دهشتناکی آن یاد کرده و تأسف و تأثر خود را از این رویداد ابراز داشته‌اند. به قول ابن‌اثیر: «شاید تا انقراض عالم و پایان جهان مردم همانند چنین حادثه و چنین قوم خون‌خواری را نبینند که نظیری جز یاجوج و ماجوج نداشتند» (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۲۶ / ۱۲۵). خراسان و فرارود (ماوراءالنهر) بیشترین آسیب را متحمل شدند، زیرا همه شهرها و قلعه‌ها ویران شدند و بیشتر جمعیت شهری و روستایی به قتل رسیدند یا به بردگی رفتند.

سیفی هروی در خصوص هرات آورده است: «به حکم ایلچیکدای... خلق را از جوان و پیر و کبیر و صغیر به قتل رسانید[ند] و تمامت بناها و سراهای شهر را فروکوفتند...» (سیفی، ۱۳۸۳: ۱۱۸). جوینی که در خدمت مغولان بود، می‌نویسد: «هرکجا پادشاهی بود یا صاحب طرفی یا امین شهری که به خلاف پیش آمد او را با اهل و بطنه و خویش و بیگانه ناچیز کردند به حدی که هرکجا صد هزار خلق بود، بی‌مبالغت صد کس نماند» (جوینی، ۱۳۸۲: ۱۷ / ۱). وی در جایی دیگر، در مورد ویرانی خراسان می‌نویسد که «تولی» در دو سه ماه «اطراف و اکناف چون کف دستی گردانید» (همان: ۱۱۹ / ۱). لازم به ذکر است که برخی از پژوهش‌گران بر این باورند که نمی‌توان به صحت آمار و

ارقام ارائه شده در منابع اعتماد کرد، ولی در عین حال، اذعان می‌کنند که کشتار، اسارت و بردگی مردم و ویرانی شهرها، روستاها و تقلیل جمعیت از تبعات آشکار یورش مغولان بود (پطروشفسکی و دیگران، ۱۳۶۶: ۷-۶؛ بختیاری و دیگران ۱۳۹۳: ۴۵-۴۴).

کاهش جمعیت، نابودی نیروی کار و متخصص، فروپاشی اقتصاد کشاورزی و تقلیل زمین‌های زیر کشت، غلبه نظامیان و زوال زندگی شهری و روستایی از نتایج مستقیم تهاجم مغولان به ایران بود و بیابان‌گردان مغول با گسترش کوچ‌نشینی و اخاذی‌های مالیاتی، فشار مضاعفی بر مردمی که از تیغ آنان جان به در برده بودند، وارد کردند. این شرایط تا اواخر قرن هفتم و شروع اصلاحات غازان‌خان ادامه داشت (پطروشفسکی، ۱۳۶۶: ۵ / ۴۵۵-۴۵۷).

در چنین شرایطی، نیروهای کارآمد و متخصص یا کشته شدند و یا به اسارت درآمدند و به نقاط دیگر کوچانده شدند یا به‌ناچار سرزمین خود را ترک می‌کردند. نظام‌الملک که تجربه‌ای مشابه به هنگام ورود ترکان سلجوقی به ایران داشت، آن ایام را به خوبی توصیف کرده است: «... و اندر چنین ایام فتنه و فتور شریفان مالیده شوند و دونان با دستگاه گردند و هرکه را قوتی باشد، هرچه خواهد می‌کند و کار مصلحان ضعیف شود و بدحال گردند و مفسدان توانگر شوند...» (نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۱۸۹). در قرن هفتم هجری و به دنبال تهاجم مغولان، این وضعیت را جوینی و دیگران به کرات مطرح کرده‌اند و اسباب آن را عدم رعایت خویش‌کاری بر مبنای تخصص و کاردانی می‌دانند: «در چنین زمانی که قحط‌سال مروّت و فتوت باشد و روزبازار ضلالت و جهالت ... هر آزادی بی‌زادی و هر رادی مردودی و هر نسیبی بی‌نصیبی و هر حسیبی نه در حسابی... و هر باتمییزی در دست هر فرومایه‌ای گرفتار...» (جوینی، ۱۳۸۲: ۱ / ۶).

سعدی که معاصر جوینی بود، همین بحران را در قالب حکایتی بیان می‌کند:

وقتی افتاد فتنه‌ای در شام*هرکس از گوشه‌ای فرارفتند
روستازادگان دانشمند*به وزیر پادشاه رفتند
پسران وزیر ناقص‌عقل*به گدایی به روستا رفتند

(سعدی، ۱۳۶۲: ۱۵۴).

مطابق این حکایت، جامعه از انتظام پیش‌ساخته‌ای برخوردار است که با پیدایش فتنه و آشوب، تعادلش به هم می‌خورد؛ به‌گونه‌ای که فرودست‌ترین افراد بدون کم‌ترین تخصص و توانایی، مهم‌ترین مشاغل کشوری را در اختیار می‌گیرند و کاردانان و اهل فن مجبور به پرداختن به مشاغل پست می‌شوند یا در عزلت و انزوا به سر می‌برند. بدین ترتیب، سعدی راه حل عبور از این بحران را برقراری نظم در جامعه می‌داندست و به خوبی دریافته بود که گذشته از تاخت و تازهای مغولان، بسیاری از معضلات جامعه، ناشی از عدم واسپاری کارها و مناصب و امور کشور به افراد لایق و کاردان است. بنابراین، سعدی که رعایت اصل خویش‌کاری در انتظام امور جامعه را در چنین شرایطی معطل می‌دید، کارکردها و وظایف حاکم را گوشزد و فرمانروایان مغول و سایر امرا را به رعایت آن دعوت می‌کرد.

۲-۴. انتخاب کارگزاران شایسته و نظارت بر آنان

یکی از خویش‌کاری‌های پادشاه این بود که در گماشتن افراد برای امور مهم نهایت دقت نظر را داشته باشد و از تبعیض و اعمال سلیقه اطرافیان پرهیز کند. در واقع، این امر جلوه‌ای از دادگری پادشاه محسوب می‌شد که کارگزاران را بر حسب توانمندی و تربیتشان برگزیند و به طور مستمر بر رفتارشان نظارت کند. سعدی در پندنامه‌ای، شه‌ریار را از پیامد عدول از این کارویژه مهم آگاه می‌سازد: «تفویض کارهای بزرگ به مردم ناآزموده نکند که پشیمانی آرد» (همان: ۸۷۵). در بوستان نیز همین اندرز را به شاه گوشزد می‌کند:

به خُردان مفرمای کار درشت* که سندان نشاید شکستن به مشمت
رعیت‌نوازی و سرلشکری* نه کاریست بازیچه و سرسری
نخواهی که ضایع شود روزگار* به کارنادیده مفرمای کار

(همان: ۲۵۰)

همچنین، توصیه می‌کند که اگر حاکم خواهان مملکتی آراسته و به سامان است، نباید کارهای بزرگ و مهم را به اشخاص تازه‌کار و بی‌تجربه بسپارد:

گرت مملکت باید آراسته* مده کار معظم به نوحاسته (همان‌جا).

شاه نباید به چنین اشخاصی اعتماد کند، زیرا ممکن است هیبت و اقتدار پادشاه را خدشه‌دار سازند: «و مردم ناآزموده را اعتماد نکند، و کار بزرگ به خردان نفرماید و هیبت خود را نگاه دارد» (همان: ۸۹۳). حاکم خردمند وظیفه دارد کارگزارانی را برای اداره امور کشور برگزیند که از هر حیث، شایسته آن موقعیت و مقام باشند و موجب آسایش خلق و رضایت خداوند شوند:

ریاست به دست کسانی خطاست* که از دستشان دست‌ها بر خداست (همان: ۲۱۲).

در غیر این صورت، مشمول نفرین خلق خواهند شد: «عامل مردم‌آزار را عمل ندهد که دعای بد بدو تنها نکنند» (همان: ۸۷۸). به تعبیری، عواقب اقدامات کارگزار ناشایستی که نتواند به خویش‌کاری خود عمل کند، همه جامعه را متأثر خواهد کرد؛ واقعیتی که در ماجرای حاکم شهر اترار با سفرای چنگیز اثبات شد. جوینی می‌نویسد که امیر شهر «اترار» اینال‌جق (ملقب به غایرخان)، «یکی از اقارب مادر سلطان، ترکان‌خاتون» بوده است و بدین ترتیب رابطه خویشاوندی و نه لیاقت و کاردانی را در این انتصاب اثرگذار می‌داند (جوینی، ۱۳۸۲: ۶۰/۱). به خصوص که اعمال و رفتار ترکان‌خاتون و دخالت‌های بی‌مورد او در امور ملک‌داری، یکی از عوامل ضعف و انحطاط حکومت سلطان به شمار می‌رفته است (اقبال، ۱۳۸۴: ۹۴). سعدی نیز که بر علل و عوامل یورش مغولان آگاهی داشت، بر این نکته تأکید می‌کند که بی‌تدبیری در انتصاب یک عامل نادان و سفله، می‌تواند رنج و عذابی دردناک به همراه داشته باشد. همان‌گونه که انتصاب غایرخان به حکومت اترار که با حمایت مادر سلطان صورت گرفته بود، عواقب سختی بر جامعه تحمیل کرد:

نهد عامل سفله بر خلق رنج* که تدبیر ملک است و توفیر گنج (سعدی، ۱۳۶۲: ۳۵۴).

لذا در گلستان به شه‌ریار پیشنهاد می‌دهد:

به کارهای گران مرد کاردیده فرست* که شیر شرز در آرد به زیر خَمِ کمند (همان: ۱۶۳).

او در انتصاب و ارتقای عاملان معتقد است:

به عقلش نباید نخست آزمود* به قدر هنر پایگاهش فزود (همان: ۲۱۶).

گویا در این رابطه، حاکم مطلوب مورد نظر سعدی، اتابک ابوبکر بود که ضمن برگماشتن افراد توانمند، همواره بر آن‌ها نظارت داشت. این ویژگی اتابک در متون تاریخ‌نگاری آن دوران نیز بازتاب یافته است. و صاف، اتابک ابوبکر را مردی باریک‌بین و بیدار می‌نامد که عمال و کارگزاران خود را سخت بازخواست می‌کرد و بدون اجازه او حق تصرف اموال مردم را نداشتند (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۹۲). اتابک ابوبکر در آغاز حکومت خود، بسیاری از اقطاع‌داران را که قصد سرکشی داشتند، سرکوب و جایگزین کرد. او که عادت داشت پیوسته حکام و کارگزاران خود را بیمناک سازد، گاهی آنان را عزل می‌کرد و مورد مؤاخذه و مصادره قرار می‌داد (همان: ۹۶).

۲-۵. هم‌نشینی با خردمندان و دوری گزیدن از فرومایگان

سعدی به کرات، پادشاه و حاکم را به هم‌نشینی و مصاحبت با بزرگان و خردمندان فرامی‌خواند و از ملازمت با سفلگان و فرومایگان بر حذر می‌دارد؛ چراکه رعایت این اصل بر مقبولیت و فره‌مندی فرمانروایان تأثیرگذار است: «جلیس خدمت پادشاهان، کسانی سزاوار باشند: عاقل، خوب‌روی، پاکدامن، بزرگ‌زاده، نیک‌نام، نیک سرانجام، جهان‌دیده، کارآزموده، تا هرچه از او در وجود آید، پسندیده کند» (سعدی، ۱۳۶۲: ۸۷۳). به باور سعدی، خردمندان و فرزنانگان، شهریار را از آسیب‌های احتمالی آگاه ساخته و او را به سمت کارویژه‌هایش سوق می‌دهند، درحالی‌که اشخاص فرومایه جز زیان و ادبار چیزی برایش به ارمغان نمی‌آورند.

رسم و آیین پادشاهان است* که خردمند را عزیز کنند (همان: ۸۲۲).

اردشیر بابکان می‌گوید «برای منش شاه، هیچ‌چیز زیانمندتر از هم‌نشینی بی‌خردان و سخن‌گویی با فرومایگان نیست؛ زیرا همان‌گونه که سخن گفتن با دانشمندان بزرگوار نژاده بهتری یابد، از هم‌نشینی پستان فرومایه، بدتری بیند و چندان زیان به آن رسد که هر نیکی از آن زدوده شود» (عهد اردشیر، ۱۳۴۸: ۱۰۵). سعدی نیز در باب هشتم گلستان، همانند اردشیر، پادشاهان را به هم‌نشینی خردمندان محتاج می‌داند: «ملک از خردمندان جمال گیرد و دین از پرهیزکاران کمال یابد. پادشاهان به صحبت خردمندان محتاج‌ترند که خردمندان به قربت پادشاهان» (سعدی، ۱۳۶۲: ۱۷۲). وی به صراحت، پادشاه را خطاب قرار می‌دهد تا کارها را به افراد خردمند واگذار کند:

پندی اگر بشنوی، ای پادشاه* در همه عالم به از این پند نیست

جز به خردمند مفرما عمل* گرچه عمل کار خردمند نیست

(همان‌جا)

سعدی حاکم را از رفاقت با مردم ناپرهیزکار بر حذر می‌دارد، زیرا خوی آن‌ها بر حاکم اثر خواهد کرد: «مردم متهم ناپرهیزکار قرین و رفیق خود نگرداند که طبیعت ایشان درو اثر کند» (همان: ۸۷۵).

او فرومایگان و سفلگان را به شوره‌زاری تشبیه کرده که حاصلی به بار نخواهند آورد و توصیه می‌کند که مصاحبت با آنان اقدامی بیهوده است، زیرا سرمایه و کار را از بین می‌برد:

زمین شوره سنبل بر نیارد* در او تخم و عمل ضایع مگردان (همان: ۴۲).

وی همچنین پادشاه را از سپردن کارهای بزرگ به ناهلان، بداندیشان و فرومایگان ناآزموده به خاطر نداشتن تخصص و توانایی لازم، منع می‌کند:

بداندیش را جاه و فرصت مده*عدو در چه و دیو در شیشه به (همان: ۲۷۸).

نیز:

ندهد هوشمند روشن رای*به فرومایه کارهای خطیر
بوریا باف اگرچه بافندهست*نبردش به کارگاه حریر

(همان: ۱۶۰).

نیز:

ابر اگر آب زندگی بارد*هرگز از شاخ بید برنخوری
با فرومایه روزگار مبر*کز نی بوریا شکر نخوری

(همان: ۴۱).

سعدی به کرات نسبت به پرهیز از سفلگان هشدار می‌دهد، چراکه آن‌ها را بی‌ثمر و زیان‌بار می‌داند و حتی بر این باور است که باید با آن‌ها با خشونت رفتار شود:

سر سفله را گردبالش منه*سر مردم آزار بر سنگ به
مکن با بدان نیکی ای نیکبخت*که در شوره، نادان نشاند درخت

(همان: ۳۰۹).

نیز:

دریغ است با سفله گفت از علوم*که ضایع شود تخم در شوره بوم (همان: ۲۴۷)

در طبقات ناصری، بر طمع‌ورزی و خیانت حاکم اترار نسبت به هدایای زر و نقره ارسالی چنگیزخان برای خوارزمشاه تأکید شده است (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۰۳/۲-۱۰۴). بر همین اساس، سعدی از ثنات طبع چنین افرادی سخن می‌گوید که علی‌رغم مال و ثروتی که نصیبشان می‌شود، همچنان چشم طمع به اموال دیگران دارند و خوی آن‌ها دگرگون نخواهد شد:

مپندار اگر سفله قارون شود*که طبع لئیمش دگرگون شود (سعدی، ۱۳۶۲: ۳۴۰)

به نظر می‌رسد که سعدی در باب اول بوستان که در زمینه عدل و تدبیر و رأی سخن گفته است، با وقوف بر ماجرای شهر اترار، یادآوری می‌کند که دست‌اندازی و طمع در اموال بازرگانان و کشتن رسولان که نشان از بی‌تدبیری و بی‌خردی حاکم داشت، عواقب جبران‌ناپذیری برای مردم به بار آورد:

شهنشه که بازارگان را بخست*در خیر بر شهر و لشکر بیست
نکو بایدت نام و نیکی قبول*نکو دار بازارگان و رسول

(همان: ۲۱۲).

سعدی در ادامه، با صراحت، بیان می‌کند که اگر حُکام باب دوستی و مذاکره را ببندند، باید منتظر جنگ و پیکار

باشند:

طمع کرد بر مال بازارگان* بلا ریخت بر جان بیچارگان
 چو اقبالش از دوستی سر بتافت* به ناکام دشمن بر او دست یافت
 ستیز فلک بیخ و بارش بکند* سُم اسب دشمن دیارش بکند

(همان: ۲۳۱).

۲-۶. خردورزی و تدبیر امور

با تفحص در منابع مشخص می‌شود که بی‌خردی و بی‌تدبیری سلطان محمد خوارزمشاه در بروز یورش مغولان نقش تعیین‌کننده‌ای داشت و از آنجا که در اندیشه ایرانی، اراده شاه همه‌جا حکم قانون را داشت و پادشاه بزرگ‌ترین قاضی به شمار می‌رفت، وی نتوانست به وظیفه خویش عمل کند. منابع تأکید می‌کنند که سلطان محمد بدون آن‌که به عاقبت فرمان‌های خود بیندیشد، بی‌تفکر دستور قتل و توقیف اموال فرستادگان چنگیز خان را صادر کرد (جوینی، ۱۳۸۲: ۱ / ۶۱). سعدی با همین پیش‌زمینه‌ها می‌گوید:

مُدبّر که قانون بد می‌نهد* تو را می‌برد تا به دوزخ دهد
 مگو ملک را این مُدبّر بس است* مُدبّر مخوانش که مُدبّر کس است
 سعید آورد قول سعدی به‌جای* که ترتیب ملک است و تدبیر رای

(سعدی، ۱۳۶۲: ۲۷۸).

به نظر می‌رسد که سعدی توقع داشت پادشاه که از لحاظ خرد، دانایی و آگاهی سرآمد دیگران محسوب می‌شود، در چنین موقعیت حساسی، بهترین تصمیم را اتخاذ کند تا کشور و مردم از گزند دشمنان محفوظ باشند. در غیر این صورت، نیروی فره در او زایل خواهد شد و راهی جز سقوط و نابودی نخواهد داشت. سعدی در چنین شرایطی، توصیه می‌کند که باید با سیاست و تدبیر با دشمن برخورد شود:

همی تا برآید به تدبیر کار* مدارای دشمن به از کارزار (همان: ۲۴۷)

گویا سعدی رأی‌مندی و عاقبت‌اندیشی ممدوح خویش اتابک ابوبکر را در نظر داشت که با پذیرش بندگی و تعهد خراج، پارس را از ایلغار مغول نجات داد و در نتیجه همین اقدامات بود که او کتای‌قآن فرمان «قتلغ‌خانی» برای ابوبکر فرستاد، متعرض او نشد و شیراز ایمن ماند (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۹۱).

بنابراین، سعدی در دیباچه گلستان، اتابک ابوبکر را سایه خدا بر روی زمین می‌داند، زیرا پارس به لطف وجودش، از گزند مصون ماند و مأمّن دیگران شد.

اقلیم پارس را غم از آسیب دهر نیست* تا بر سرش بود چون تویی سایه خدا
 امروز کس نشان ندهد در بسیط خاک* مانند آستان درت مأمّن رضا

(سعدی، ۱۳۶۲: ۳۱)

سعدی در بوستان، در قالب حکایتی، ضمن بیان وظایف ملک (شهریار- پادشاه) نسبت به جامعه، آرامش و امنیت مردمان را به خویش‌کاری او موقوف می‌داند و اوضاع پارس در عهد اتابک ابوبکر را به مثابه الگو مطرح می‌کند:

بحمدالله این سیرت و راه راست* اتابک ابوبکر بن سعد راست

کس از فتنه در پارس دیگر نشان*نبیند مگر قامت مهوشان

(همان: ۲۲۴)

به نظر می‌رسد که با در نظر داشتن همین امر، شرایط مطلوب شیراز و پارس در روزگار اتابکان سلغری و مخصوصاً عصر اتابک ابوبکر در قیاس با سایر نقاط ایران زمین که تحت استیلای مغولان بود، چنان مورد توجه سعدی قرار گرفته بود که به کرات در اشعارش بازتاب یافته است:

چه نیکبخت کسانی که اهل شیرازند* که زیر بال همای بلند پروازند
به روزگار همایون خسرو عادل* که گرگ و میش به توفیق او هم‌آوازند

(همان: ۷۱۷)

نیز:

که سعدی از حق شیراز روز و شب می‌گفت* که شهرها همه بازند و شهر ما شهbaz (همان: ۷۲۶)

۲-۷. اقتدار و امنیت در نگاه سعدی

یکی دیگر از خویش‌کاری‌های شه‌ریار ایرانی ایجاد امنیت بود که در دو محیط درونی و بیرونی حاصل می‌شد. امنیت درونی با سرکوب فتنه‌گران، ملحدان و یاغیان و زدودن فقر و تنگ‌دستی از طریق توسعه کشاورزی، بازرگانی و ایجاد شبکه راه‌های ارتباطی به دست می‌آمد و حفاظت از مرزهای ایران شهر در برابر دشمنان و انیرانیان بعد بیرونی آن را در برمی‌گرفت. در کتاب سوم دینکرت آمده است: «برابر آموزه دین بهی، همان‌گونه که از خویش‌کاری‌های شه‌ریاران، بازداشتن انیران و دشمنان از (سلطه بر) تخت شاهی و پیشگیری از (تازش) دزدان و ستم‌کامگان از شه‌رهاست. به همان‌گونه نیز از خویش‌کاری‌های آنان، دور راندن و زدودن تهیدستی و تنگی و نیاز و ناخوشی و بیماری - تا آنجا که در گیهان (شدنی) است - از کسانی است که در گستره شه‌ریاری‌شان (می‌زیبند)...» (دینکرت سوم: کرده ۴۶). در منابع دوره اسلامی نیز بر وظیفه حاکم برای ایجاد امنیت تأکید شده است. منصور عباسی در وصیت‌نامه‌اش، فرزندش مهدی را به رعایت امور دین و عقوبت ملحدان و منحرفان، اجرای عدالت و برقراری امنیت از طریق حفاظت از مرزها و راه‌های کشور سفارش می‌کند (طبری، ۱۳۶۳: ۱۱ / ۵۰۵۱). ابن‌طقطقی حقوقی را که رعیت بر پادشاه دارد، چنین بیان می‌کند: «حمایت وی از کشور و نگهداری مرزها و سرحدات و حفظ اطراف و جوانب و امن کردن راه‌ها و از میان بردن تبه‌کاران» (ابن‌طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۳).

سعدی برای ایجاد امنیت و سامان‌دهی او ضاع داخلی، از شه‌ریار همین انتظار را دارد و حتی او را به شدت و سخت‌گیری (اقتدار) فرامی‌خواند. وی در گلستان، ذیل حکایتی، بر لزوم سرکوب دزدان و راهزنان تأکید می‌کند: «نسل فساد اینان منقطع کردن اولی‌ترست و بیخ و تبار ایشان برآوردن» (سعدی، ۱۳۶۲: ۴۱). او بر این باور است که ظالمان و مفسدان را پیش از آن‌که به جامعه آسیب برسانند، باید از میان برد:

مکن صبر بر عامل ظلم دوست* که از فربهی بایدش کند پوست
سر گرگ باید هم اول برید* نه چون گوسفندان مردم درید

(همان: ۲۱۲)

اتابک ابوبکر که دوران فرمانروایی‌اش مطلوب سعدی است، با همان شدت و سخت‌گیری، با یایان و سرکشان برخورد می‌کرد. «هرکس را که قصد سرکشی داشت، سرکوب نمود» (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۹۶).

از نگاه سعدی، امنیت درونی با تمرکز پادشاه بر مصالح مملکت و نظارت مداوم بر رفتار کارگزاران حاصل می‌شود، زیرا «عهدهٔ ملکداری کاری عظیم است! بیدار و هشیار باید بود» (سعدی، ۱۳۶۲: ۸۷۵). «پادشاهی که به لهو و شراب از مصالح مملکت غافل نشیند و مهمات امور مملکت به نویسندگان بازگذارد، ایشان هم به جذب منافع خویش از مهمات رعیت غافل نشینند، بسی برنیاید که ملک خراب گردد» (همان: ۸۸۶). به نظر می‌رسد که اتابک ابوبکر دقیقاً به او صافی که سعدی پیدشهاد می‌دهد، متصف بود و این امر به خوبی در اشعار سعدی بازتاب یافته است. و صاف نیز بر همین ویژگی‌های اتابک تأکید می‌کند و معتقد است که وی از شرب شراب پرهیز می‌کرد و بر عمال خویش نظارت کامل داشت. «اتابک سعد مردی باریک‌بین و بیدار بود. عمال و متصرفان خود را سخت بازخواست می‌کرد، چنانکه بی‌اجازت او کسی را از آنان حق تصرف در اموال نبود» (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۹۲).

بر همین اساس، وقتی سعدی از سفر دور و دراز خویش، به شیراز برمی‌گردد، اوضاع را چنین می‌بیند:

چو باز آمدم، کشور آسوده دیدم* ز گرگان به در رفته آن تیزچنگی
خط ماهرویان چو مُشک تتاری* سر زلف خوبان چو درع فرنگی
به نام ایزد آباد و پرنواز و نعمت* پلنگان رها کرده خوی پلنگی
درون، مردمی چون ملک نیک‌محضر* برون، لشکری چون هژبران جنگی
پرسیدم این کشور آسوده کی شد* کسی گفت: سعدی! چه شوریده رنگی!
چنان بود در عهد اول که دیدی* جهانی پُراشوب و تشویش و تنگی
چنین شد در ایام سلطان عادل* اتابک ابوبکر بن سعد زنگی

(سعدی، ۱۳۶۲: ۷۵۵)

سعدی در نصیحه‌الملوک، به شهریار توصیه می‌کند: «عمارت مسجد و خانقاه و جسر و آب‌انبار و چاه‌ها بر سر راه، از مهمات امور مملکت داند» (همان: ۸۷۳). در همین راستا، اقدامات اتابک ابوبکر منجر به امنیت و توسعهٔ فارس و خصوصاً شیراز شد. وی به ساختن مساجد، مدارس، رباط‌ها، بازارها و بیمارستان همت گماشت. (زرکوب، ۱۳۵۰: ۸۵). بنای دارالشفای شیراز با پزشکان حاذق و گردشگاه پیرامون آن و نیز تعمیر بناهای متروک، شیراز را به یکی از شهرهای مورد توجه فراریان از ایلغار مغول تبدیل کرد. و صاف ضمن مقایسهٔ دوران اتابک ابوبکر با پدرش سعد می‌گوید: «روایت کنند که در عهد اتابک سعد بن زنگی، آبادانی و ترتیب و زینت شیراز از حیث خانه‌ها و قصرها و ازدحام خلایق ده یک آنچه اکنون هست نبوده است» (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۹۳-۹۴). سعدی اوضاع شهر شیراز را در این ایام چنین توصیف می‌کند:

برآمد همی بانگ شادی چو رعده* چو شیراز در عهد بوبکر سعد (سعدی، ۱۳۶۲: ۲۳۱)

در بُعد امنیت بیرونی نیز اتابک ابوبکر شهریاری موفق بود، زیرا جزایر قیس (کیش)، بحرین (اوال) و قطیف را تصرف کرد. سلطان کنبائت (گجرات) نیز مطیع و منقاد او شد و خراج پذیرفت (زرکوب، ۱۳۵۰: ۱۰۰-۱۰۵).

اقدامات اتابک ابوبکر چنان تأثیرگذار بود که و صاف می گوید چون اتابک درگذشت، سرزمین فارس بی سامان شد و این بی سامانی تا به امروز ادامه یافته است (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۱۰۶).

۲-۸. دادگری و دادورزی فرمانروا از دید سعدی

اشه مصدر داد نیز است و نظم و قانون الهی از طریق دادگری، حکم فرما می شود. در گاهان آمده است: «اهوره، تنها دادگستر [در جهان] است» (هات ۲۹: ب ۴). بنابراین، مهم‌ترین کارویژه شه‌ریار ایرانی به عنوان کارگزار اهورامزدا، دادورزی است و به همین دلیل، سیاهه کلی خطابه‌های پادشاهان پس از رسیدن به تاج و تخت، در راستای دادگری و دادستانی است. خطابه هرمز پسر انوشیروان نمونه بارز آن است که بر خویش‌کاری شاه و گروه‌های مختلف مردم تأکید دارد (دینوری، ۱۳۸۱: ۱۰۵-۱۰۶). همچنین، اردشیر بابکان به حفظ سلسله‌مراتب اجتماعی و رعایت حدود طبقات به‌عنوان اصلی‌ترین جلوه دادگری شه‌ریار اشاره می‌کند: «آن‌چه شهنشاه فرمود، از مشغول گردانیدن مردمان به کارهای خویش و بازداشتن از کارهای دیگران، قوام عالم و نظام کار عالمیان است» (نامه تنسر، ۱۳۵۴: ۶۰). بنابراین، در اندیشه ایران‌شهری، دادگری شه‌ریار منجر به پیدایی نظم، امنیت، رفاه و آبادانی خواهد شد و بیدادگری او، ویرانی و کاستی پدید می‌آورد.

ز بیدادی شه‌ریار جهان* همه نیکویی‌ها شود در نهان (فردوسی، ۱۳۷۴: ۴۱۹/۲)

از میان شاهان تاریخی، آوازه عدالت و دادگری خسرو انوشیروان به جهت اقداماتی که در راستای بهبود اوضاع کشور، به‌ویژه پس از آشوب مزدکی انجام داد، جاودانه شد و حتی در قرن‌های بعد، همواره یک سرمشق تلقی می‌شد. نصرالله منشی می‌نویسد: «...سلاطین اسلام را در نیکوکاری بدو تشبیه کنند» (کلیله و دمنه، ۱۳۶۲: ۱۹).

سعدی به‌کرات، دادگری و عدالت خسرو انوشیروان را در قالب حکایات و اشعار مختلف بیان می‌کند و آن را به عنوان الگو و سرمشقی برای حکمرانان عصر خویش ارائه می‌دهد:

زنده‌ست نام فرخ نوشیروان به خیر* گرچه بسی گذشت که نوشیروان نماند (سعدی، ۱۳۶۲: ۳۸)

نیز:

بعد از هزار سال که نوشیروان گذشت* گویند از او هنوز که بودست عادل (همان: ۷۵۵)

نیز:

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت* نوشین‌روان نمرود که نام نکو گذاشت (همان: ۵۵)

دادگری، عدالت، انصاف و میانه‌روی، جوهره اندیشه سعدی را در برقراری روابط پادشاه و رعیت تشکیل می‌دهد، اما از دیدگاه وی، اساس دادگری با خویش‌کاری پادشاه حاصل می‌شود و برقراری امنیت، رفاه و آبادانی در گرو دادورزی شه‌ریار است:

هر صلاحی که در جهان باشد* اثر عدل پادشاه باشد (همان: ۹۲۰)

نیز:

اگر ز باغ رعیت ملک خورد سببی* برآوردند غلامان او درخت از بیخ (همان: ۵۶)

بنابراین، پادشاه در همه‌حال، بایستی عدالت و انصاف را رعایت کند تا مُلک در آرامش باشد و مردم دست از حمایتش برندارند:

پادشاهی که طرح ظلم افکند* پای دیوار ملک خویش بکند (همان: ۴۴)

نیز:

رعیت نشاید به بیداد کشت* که مر سلطنت را پناهند و پشت (همان: ۲۱۲)

عدالت مورد نظر سعدی در دوران فرمانروایی اتابک ابوبکر تحقق یافت و سعدی با صراحت از آن یاد می‌کند:

در ایام عدل تو ای شهریار* ندارد شکایت کس از روزگار

به عهد تو می‌بینم آرام خلق* پس از تو ندانم سرانجام خلق

(همان: ۲۰۷)

همچنین در شرح حکایتی او را با حاتم طائی قیاس کرده و از عدالتش سخن می‌راند:

رعیت‌پناها دلت شاد باد* به سعیت مسلمانی آباد باد

سرافرازد این خاک فرخنده بوم* ز عدلت بر اقلیم یونان و روم

(همان: ۲۷۰)

البته منابع دیگر نیز با او هم‌نظرند. زرکوب شیرازی عهد حکومت اتابک ابوبکر را ایام معدلت می‌خواند که «اهالی فارس پهلوی رفاهیت در مهاده امن و امان می‌سودند و در خواب نوشین فراغت و استقامت می‌غنودند... و صیت آوازه معدلتش به جمیع اقالیم و اقطار جهان انتشار یافت» (زرکوب، ۱۳۵۰: ۸۰). وصاف نیز اتابک ابوبکر را پادشاهی عادل، ملک‌گیر، دین‌پرور و دولت‌یار معرفی می‌کند (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۹۱). بر همین اساس، سعدی به تمجید از اتابک ابوبکر پرداخته، او را با پادشاهان ایران باستان همانند می‌سازد و کارویژه‌های شاه آرمانی را به او نسبت می‌دهد. وی در امر دین‌یاری و دادگری، اتابک ابوبکر را هم‌پایه نوشیروان می‌داند:

سزد گر به دورش بنازم چنان* که سید به دوران نوشین روان

جهانبان دین‌پرور دادگر* نیامد چو بوبکر بعد از عمر

سر سرفرازان و تاج مهان* به دوران عدلش بناز، ای جهان

گر از فتنه آید کسی در پناه* ندارد جزین کشور آرامگاه

(سعدی، ۱۳۶۲: ۲۰۶)

سعدی، اتابک ابوبکر را شهریاری خردمند و نژاده می‌داند؛ زیرا با خویش‌کاری‌هایش، جهانی امن و عاری از بیداد ساخت و دوران او را با عصر فریدون قابل‌مقایسه است:

چنویسی خردمند فرخ نژاد* ندارد جهان تا جهان است، یاد

نبینی در ایام او رنج‌های* که نالد ز بیداد سرپنجه‌ای

کس این رسم و ترتیب و آیین ندید* فریدون با آن شکوه، این ندید

(همان: ۲۰۶-۲۰۷)

۲-۹. دین‌داری و دین‌یاری شهریار از نگاه سعدی

در فرایند تکوین نهاد شاهی در اندیشه سیاسی ایران‌شهری، با ظهور آیین زرتشت و پذیرش آن از سوی گشتاسب‌شاه، دین‌یاری نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین خویش‌کاری‌های شهریار ایران‌شهر مطرح می‌شود. از این پس، پادشاهان علاوه بر باورمندی به دین، از حامیان و مروجان دین نیز محسوب می‌شدند. در عهد اردشیر آمده است: «شاه نباید پرگ دهد که زاهدان و نیایشکاران و گوشه‌گیران بیش از او هواخواه دین نموده شوند و نگهدار آن جلوه کنند» (عهد اردشیر، ۱۳۴۸: ۷۰). دین‌یاری پادشاه با ایجاد پرستش‌گاه‌ها، حمایت از راست‌کیشان و جلوگیری از بدعت در دین صورت می‌پذیرفت. بنابراین، فقدان یا ضعف شهریاری به بددینی منجر می‌گشت و بددینی ناستواری شهریاری را به دنبال داشت. این پیوند، شهریار ایرانی را به عنوان اصلی‌ترین دین‌ورز و دین‌یار در جامعه معرفی می‌کرد و سعادت و کمال معنوی جامعه به کارکردهای او بستگی داشت. فردوسی از قول اردشیر می‌گوید:

چو بر دین کند شهریار آفرین*برادر شود پادشاهی و دین

نه بی‌تخت شاهی بود دین به پای*نه بی‌دین بود شهریاری به جای

(فردوسی، ۱۳۷۴: ۱۵/۱۵۱۰)

در متون دوره اسلامی، این اندیشه که شهریاری و دین به هم بسته‌اند، تحت عناوینی چون: «الدین و الملک توأمان» به کرات مطرح شده و برای سلطان همان وظایف پادشاه در قبال دین بیان شده است. از نگاه سعدی، پادشاه مطلوب همواره باید دین‌دار و خداپرست باشد و در راستای جلب رضایت خداوند بکوشد، چراکه پادشاه سایه خداوند بر روی زمین است و خویش‌کاری‌های او را برعهده دارد:

پادشاه سایه خدا باشد*سایه با ذات آشنا باشد (سعدی، ۱۳۶۲: ۹۲۰)

بنابراین، شهریار باید سلطنت خویش را مطابق اصول شریعت استوار سازد و به رأی و نظر اصحاب دین توجه نماید: «علما و ائمه دین را عزت دارد و حرمت، و زبردست همگنان نشانند و به استصواب رای ایشان حکم راند، تا سلطنت مطیع شریعت باشد، نه شریعت مطیع سلطنت» (همان: ۸۷۲). همچنین «عمارت مسجد و خانقاه... از مهمات امور مملکت داند» (همان: ۸۷۳) و «عزت و اوقات نماز را نگاه دارد...» (همان: ۸۷۴). در غیر این صورت، پادشاهی او پایدار نخواهد ماند: «هر آن‌که نفسش سر طاعت بر فرمان شریعت نهد، فرماندهی را نشاید و دولت بر او نیاید» (همان: ۸۸۰).

وصاف، اتابک ابوبکر را پادشاهی دین‌پرور می‌نامد: «آن‌چنان پای‌بند دین محمدی بود که در زمان او کسی را جرأت تحصیل حکمت و منطق نبود» (وصاف‌الحضره، ۱۳۴۶: ۹۱). گویا اتابک ابوبکر در امر دین‌داری آن‌چنان راسخ اعتقاد بود که به تصلب و تعصب گرایید، ولی از وظایف خویش به عنوان حاکم دین‌یار عدول نکرد. از عادات پسندیده او یکی آن بود که به ساختن مدارس و مساجد و... در شیراز و اطراف و اعمال رغبتی تمام داشت (همان: ۹۲).

بدین ترتیب، سعدی با در نظر داشتن تمامی جوانب خویش‌کاری‌های اتابک ابوبکر، به تمجید از او و نظم بر ساخته‌اش می‌پردازد:

چنان سایه گسترده بر عالمی* که زالی نیندیشد از رستمی (سعدی، ۱۳۶۲: ۲۰۷)

و حتی در امر مُلک‌داری و سیرت پادشاهی او را برتر از پادشاهان پیشین معرفی می‌کند:

تو در سیرت پادشاهی خویش* سبق بردی از پادشاهان پیش (همان‌جا)

در چنین شرایطی است که سعدی برای پایداری دولت و مُلک ممدوح خویش دست به دعا برمی‌دارد:

جهانت به کام و فلک یار باد* جهان‌آفرینت نگهدار باد

درونت به تأیید حق شاد باد* دل و دین و اقلیمت آباد باد

(همان‌جا)

سعدی حتی کسانی را که موفقیت‌های اتابک ابوبکر را نادیده گرفته و از آن تمجید و ستایش نکنند و سپاس‌گزارش نباشند، مورد سرزنش قرار می‌دهد:

زبان‌آوری کاندر این امن و داد* سیاست نگوید زبانش مباد (همان‌جا)

۳. نتیجه‌گیری

باورمندی به قانون‌اشه و نظام خویش‌کاری یکی از ارکان اساسی ساختار فرمانروایی و ملک‌داری در اندیشه ایرانی را تشکیل می‌داد و انتظام و انسجام جامعه را تضمین می‌کرد. این الگوی فکری که ریشه در سازمان‌یابی سیاسی ایران باستان داشت، در دوره اسلامی نیز تداوم یافت. با مطالعه متون تاریخ‌نگاری و ادبی دوره اسلامی، مشخص می‌شود که اندیشمندان این مقطع از تاریخ ایران نیز همواره نسبت به اضمحلال انتظام جامعه حساسیت داشتند و تلاش کردند برای بهبود امور، کاربست الگوی ازدست‌رفته را به حکام و کارگزاران یادآور شوند.

یکی از این مقاطع تاریخی، قرن هفتم هجری است که با تهاجم مغولان، سامان جامعه از بین رفت و سعدی که از نخبگان آن عصر بود، همین وظیفه را برعهده گرفت. وی که بسیاری از رویدادها را مشاهده و تجربه کرده بود، به خوبی می‌دانست که نظم و سامانمندی امور اداری و سیاسی جامعه به کلی از بین رفته و بهبود آن نیازمند فرمانروایی مقتدر است که در چارچوب اندیشه ایران‌شهری، به خویش‌کاری‌های مطرح‌شده برای شهریار ایرانی پردازد.

به نظر می‌رسد که سعدی خواهان پادشاهی آرمانی است که در پرتو خویش‌کاری‌اش، همه امور جامعه انتظام یابد. در واقع، سعدی به نوعی شهر آرمانی تحت لوای حاکمیت شهریار آرمانی می‌اندیشید و جامعه و الگوی مطلوب فرمانروایی مورد نظر سعدی در آن مقطع زمانی، شیراز و به طور کلی فارس بود که با درایت اتابکان سلغری، به‌ویژه اتابک ابوبکر بن سعد، توانسته بود از یورش مغولان در امان بماند. امنیت و آرامشی که در پرتو اقدامات اتابک ابوبکر در فارس ایجاد شده بود، باعث شد خویش‌کاری‌های او در آثار سعدی بازتاب گسترده‌ای یابد و به عنوان نمونه کامل شهریاری معرفی شود. در حقیقت، سعدی از یک سو آسیب‌های حاکمیت موجود در جامعه بحران‌زده عصر خویش را بازگو می‌کند و از سوی دیگر، فرمانروایی اتابک ابوبکر را به عنوان الگوی مطلوب پیشنهاد می‌دهد. بر همین اساس، به کرات از شخصیت و خویش‌کاری‌های اتابک ابوبکر تمجید می‌کند و او را با عناوینی چون شاهنشاه المعظم، شاه جهان‌پناه، سلطان عادل، خسرو عادل، سایه‌کردگار و مولی الملوک العرب و العجم می‌ستاید.

اوستا (۱۳۸۷)، گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، چاپ دوازدهم، تهران: مروارید.

ابن اثیر، عزالدین علی (۲۵۳۵)، *الکامل*، ج ۲۶، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: موسسه مطبوعاتی علمی.

ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا (۱۳۶۰)، *تاریخ فخری در آداب ملکه‌داری و دولت‌های اسلامی*، ترجمه محمدوحید گلپایگانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

افتخاری، عطاالله و بخشی، نجمه (۱۳۹۰)، «مسئولیت متقابل مردم و حکومت در گلستان و بوستان سعدی»، *فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی*، شماره هشتم.

اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۴)، *تاریخ مغول*، چاپ هشتم، تهران: امیرکبیر.

بختیاری، محمد؛ محسن بهشتی سرشت؛ سمیه انصاری (۱۳۹۳)، «بازخوانی و نقد روایات ایلغار مغول بر اساس روش مطابقت ابن خلدون»، *دو فصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، سال چهارم، شماره هشتم.

پطروشفسکی، آی.پی (۱۳۶۶)، «اوضاع اجتماعی - اقتصادی ایران در دوره ایلخانان»، *تاریخ ایران کمبریج*، زیر نظر جی.آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ج ۵.

پطروشفسکی، ا.پ؛ کارل یان؛ جان ماسون اسمیت (۱۳۶۶)، *تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوره مغول*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: اطلاعات.

ثعالبی، حسین بن محمد (۱۳۷۲)، *شاهنامه کهن (پارسی غررالسیر)*، تصحیح محمد روحانی، مشهد: دانشگاه فردوسی.

جوزجانی، منہاج‌الدین سراج (۱۳۴۳)، *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، چاپ دوم، کابل: انجمن تاریخ افغانستان.

جوینی، علاء‌الدین عطاملک (۱۳۸۲)، *تاریخ جهانگشا*، تصحیح محمد قزوینی، چاپ سوم، تهران: دنیای کتاب.

خیراندیش، عبدالرسول (۱۳۸۰)، «سعدی و سلغریان»، *دوفصلنامه سعدی‌شناسی*، دفتر چهارم.

دینکرت پنجم (۱۳۸۶)، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: انتشارات معین.

دینکرت سوم (۱۳۸۱)، ترجمه فریدون فضیلت، تهران: فرهنگ دهخدا.

دینوری، احمد بن داود (۱۳۸۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چاپ پنجم، تهران: نشر نی.

رضایی‌راد، محمد (۱۳۸۹)، *مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی*، چاپ دوم، تهران: طرح نو.

زرکوب شیرازی، ابوالعباس (۱۳۵۰)، *شیرازنامه*، تصحیح اسماعیل واعظ جوادی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

سامی، علی (۱۳۶۳)، *شیراز (شهر جاویدان)*، چاپ سوم، شیراز: انتشارات لوکس (نوید).

- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۶۲)، کلیات سعدی، تصحیح محمدعلی فروغی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- سیفی هروی، سیف بن محمد (۱۳۸۳)، تاریخنامه هرات، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: اساطیر.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۵)، تأملی درباره ایران، جلد نخست: دیپاچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران، تهران: مینوی خرد.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۳)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- عهد اردشیر (۱۳۴۸)، پژوهش احسان عباس، ترجمه محمدعلی امام شوشتری، تهران: انجمن آثار ملی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴)، شاهنامه، تصحیح ژول مول، چاپ ششم، تهران: علمی و فرهنگی.
- فرنیغ دادگی (۱۳۶۹)، بندهش، گزارنده مهرداد بهار، تهران: توس.
- کلیله و دمنه (۱۳۶۲)، ترجمه نصرالله منشی، چاپ هفتم، تهران: دانشگاه تهران.
- کومن، فرانتس (۱۳۸۰)، آیین پرمز و راز میتراپی، ترجمه هاشم رضی، تهران: بهجت.
- ماسه، هانری (۱۳۶۹)، تحقیقی درباره سعدی، ترجمه حسن مهدوی اردبیلی و غلامحسین یوسفی، چاپ دوم، تهران: توس.
- مجتبایی، فتح‌الله (۱۳۹۹)، شهر زیبای افلاطون و شاهی آرمانی در ایران باستان، تهران: هرمس.
- محمدی، محتشم و آموزگار، شهلا (۱۳۹۳)، «کشورداری از دید سعدی»، دوفصلنامه مطالعات ایرانی، سال سیزدهم، شماره ۲۶.
- مینوی خرد (۱۳۵۴)، ترجمه احمد تفضلی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- نامه تنسر به گشنسب (۱۳۵۴)، تصحیح مجتبی مینوی، تهران: خوارزمی.
- نسوی، محمد بن احمد (۱۳۸۴)، سیرت جلال‌الدین منکبرنی، تصحیح مجتبی مینوی، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- نظام‌الملک، ابوعلی حسن طوسی (۱۳۴۷)، سیاست‌نامه، تصحیح هیوبرت دارک، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۵)، کلیات نظامی گنجوی، تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: سپهر ادب.
- وصاف‌الحضره، عبدالله بن فضل‌الله (۱۳۴۶)، تاریخ وصاف، تحریر عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

Bailey H.W (1948), *Zoroastrian Problems in the ninth century books*, Oxford University Press, Oxford.

References

Avestā (2008), Translated & Annotated by Jalil Doostkhan, 12th edition, Tehran: Morvarid Pub. (in Persian)

- Ahed-e Ardeshir* (1969), Research by Ehsan Abbas, translated by M.A. Imam Shushtari, Tehran: Anjoman-e Athāre melli. (in Persian)
- Bailey, H.W. (1948), *Zoroastrian Problems in the ninth century books*, Oxford University Press, Oxford.
- Bakhtiyari, M; M. Beheshtiseresht; S. Ansari (2014), "A review of the historical narrations about the Mongol invasions based on Ibn Khaldun's consistency method", *Bi-Quarterly Journal of the History of Iran After Islam*, Year 4, No 8. (in Persian)
- Dinavari, A. (2002), *Akhbār al-Tawal*, translated by M. Mahdavi Damghani
5th edition, Tehran: Ney pub. (in Persian)
- Dinkart* (The fifth book) (2007), translated by J. Amoozgar and A. Tafazoli, Tehran: Moin Pub. (in Persian)
- Dinkart* (the third book) (2002), translated by F. Fazilat, Tehran: Farhang-e Dehkoda pub. (in Persian)
- Ibn Athir, E. (1976), *Al Kāmel*, translated by A. Halat, Tehran: Moassese Matboāti Elmi pub. (in Persian)
- Ibn Teqtaqā, M. (1981), *Al-Fakhri*, translated by M. Vahid Golpayegani, second edition, Tehran: Bongah-e Tarjome & Nashre ketab. (in Persian)
- Eftekhari, A. and N. Bakhshi (2011), "Mutual Responsibility of People and Government in Golestan and Saadi's Bustan", *Quarterly of Educational and Lyrical Research in Persian Language and Literature*, Issue 8. (in Persian)
- Ferdowsi, A. (1995), *Shahnameh*, edition by J. mol, 6th edition, Tehran: Elmi & Farhangi pub. (in Persian)
- Farnbaq Dādegi (1990), *Bundahishn*, edited by M. Bahar, Tehran: Tūs pub. (in Persian)
- Jawzjani, Menhāj Al-din Serāj (1964), *Tabaqat-e Nāseri*, edited by A. Habibi, second edition, Kabul: Afghan History Association. (in Persian)
- jūweynī, Alaa Al-dīn, Aṭāmalek (2003), *Tārīkh-e jahāngošā-ye jūweynī*, edited by M. Qazvini, 3 Volume, Tehran: Donyā-ye Ketāb pub. (in Persian)
- Iqbal Ashtiani, Abbas (2005), *Mongol History*, 8th edition, Tehran: Amir Kabir pub. (in Persian)
- Kalila e Dimna* (1983), translated by N. Monshi, 7th edition, Tehran: University of Tehran. (in Persian)
- Kheirandish, A. (2010), " Sa`di and Solghorian", *Sa`di Studies Magazine*, Book IV.
- Cumont, Franz (2001), *The Mysterious and Mysterious Rite of Mithraism*, translated by H. Razi, Tehran: Bahjat. (in Persian)
- Massé, H. (1990), *a research on Saadi*, translated by H. Mahdavi Ardebili and Gh. Yousefi, second edition, Tehran: Tūs pub. (in Persian)
- Minoy-e Kherad* (1975), translated by A. Tafazoli, Tehran: Bonyad-e Farhang Iran pub. (in Persian)
- Mohammadi, M; Sh. Amouzgar (2014), "Statesmanship from Saadi's Perspective", *Bi-Quarterly of Iranian Studies*, Year 13, No. 26. (in Persian)
- Mujtabāi, F. (2020), *Plato's Kallipolis and ideal kingship in ancient Iran*, Tehran: Hermes Pub. (in Persian)
- Nasavi, Mohammad bin Ahmad (2005), *Sirat-e Jalal Al-din Mankoberni*, edited by M. Minovi, third edition, Tehran: Elmi & Farhangi pub. (in Persian)
- Nāme Tansar be Goshnasb* (1975), corrected by M. Minovi, Tehran: Khwarazmi. (in Persian)

- Petroshevski, I.P. (2016), "Socio-economic conditions of Iran during the Ilkhanate period", *History of Iran Cambridge*, under the supervision of G.A. Boyle, translated by H. Anoushe, Tehran, Amir kabir, vol.5. (in Persian)
- Petroshevski, I.P ; K. Jan ; J. M. Smith (1987), *Socio-Economic History of Iran in the Mongol Period*, translated by Yaqoob Ajhand, Tehran: Ettelāāt. (in Persian)
- Nizām al-Molk, A. (1968), *siāstnāmeḥ*, edited by H. Dark, second edition, Tehran: Bongah-e Tarjome & Nashre ketab pub. (in Persian)
- Nizami Ganjavi, Elias bin Yousef (2015), *koliyat-e Nizami Ganjavi*, edited by H. Vahid dastgerdi, Tehran: Sepehr Adab pub. (in Persian)
- Rezaeirad, M. (2010), *Basics of political thought in rationalization of mazdaie*, 2nd Edition, Tehran: Tarh-e no pub. (in Persian)
- Sa`di, Mosleh bin Abdullah (1983), *koliyat-e Sa`di*, revised by M. A. Foroughi, third edition, Tehran: Amir Kabir pub. (in Persian)
- Sāmi, Ali (1984), *Shiraz (Immortal City)*, 3rd edition, Shiraz: Lux Publications (Navid). (in Persian)
- Seyfi Heravi, Seyf bin Mohammad (2004), *Tārīkhname Herat*, corrected by Gh. Tabatabai Majd, Tehran: Asātir pub. (in Persian)
- Thaālabi Marghani, H. M. (1993), *Shahnameh-e kohan (Parsi-e Ghorar al-Sīar)*, edited by M. Rouhani, Mashhad: Ferdowsi University pub. (in Persian)
- Tabari, Mohammad ibn Jarir (1984), *Tārīkh Tabari*, translated by A. Payandeh, 2nd edition, Tehran: Asātir pub. (in Persian)
- Tabatabaei, J. (2015), *thought about Iran, Vol One: A Preface to the Theory of Iran's Decline*, Tehran: Minuye Kherad pub. (in Persian)
- Vassāf al-Hazrah, Abdullah bin Fazlullah (1967), *Tahrir-e Tārīkh Vassaf*, A. Ayati, Tehran: Bonyad-e Farhang Iran pub. (in Persian)
- Zarkub Shirazi, Abu al-Abbas (1977), *Shiraznameh*, edited by E. Vaez Javadi, Tehran: Bonyad-e Farhang Iran Pub. (in Persian)